

Om stednavneendelsen -løse

Om stednavneendelsen **-løse**

Af Steen Johansen

*Interessen for vore stednavnes betydning og oprindelse har eksisteret lige fra den tidligste historieskrivning. Tolkningen af stednavnene har skiftet gennem tiderne i takt med sprogforskernes indsigt, men har de seneste godt 100 år været forankret i Stednavneudvalget. Stednavne med endelsen **-løse** er gamle og oprindelsen har fortabt sig. Måske er det derfor, at der om disse navne er skrevet meget, dog uden sikker konklusion. I denne artikel skal gennemgås enkelte markante indlæg og forslag, som frem til Stednavneudvalgets etablering er fremkommet fra sprogforskere om betydningen af **-løse**.*

Stednavnes opbygning

Sædvanligvis er de danske stednavne sammensat af to led: et forled, som kan være et substantiv (navneord), mere sjældent adjektiver (tillægsord), samt et efterled, eksempelvis -by, -sted, -køb og altså **-løse**. En mindre gruppe stednavne udgøres af et enkelt led eksempelvis Holm eller Bro. Stenløse og Ganløse er i den store - og gamle - gruppe af toleddede stednavne med endelsen **-løse**. Denne gruppe stednavne findes hovedsageligt på Sjælland, men enkelte findes også i de øvrige landsdele. Til **-løse** stednavnene på Bornholm skal senere knyttes en kommentar, men ellers kommer der ikke nærmere ind på **-løse** lokaliteterne uden for Sjælland.

Stednavnes forled

Forleddet i **-løse** navnene er vanskeligt at forklare betydningen af, ikke mindst på grund af navnenes alder. De ældste er måske helt tilbage fra jernalderen. I flere tilfælde betegner det en naturgenstand eller noget, der er

karakteristisk ved naturen på stedet, sjældnere - nogle forskere mener aldrig - findes personnavne. Eksempler, hvor forleddet kunne være et mandnavn, findes således i **Benløse** og **Stenløse** af **Bene (Beini)** og **Stene (Steini)**.

Kilder

Den ældste kildehenvisning til **-løse** findes på runestenen Sandby 3, som i dag er opstillet i Nationalmuseets runehal. Stenen er nærmere omtalt sidst i artiklen.

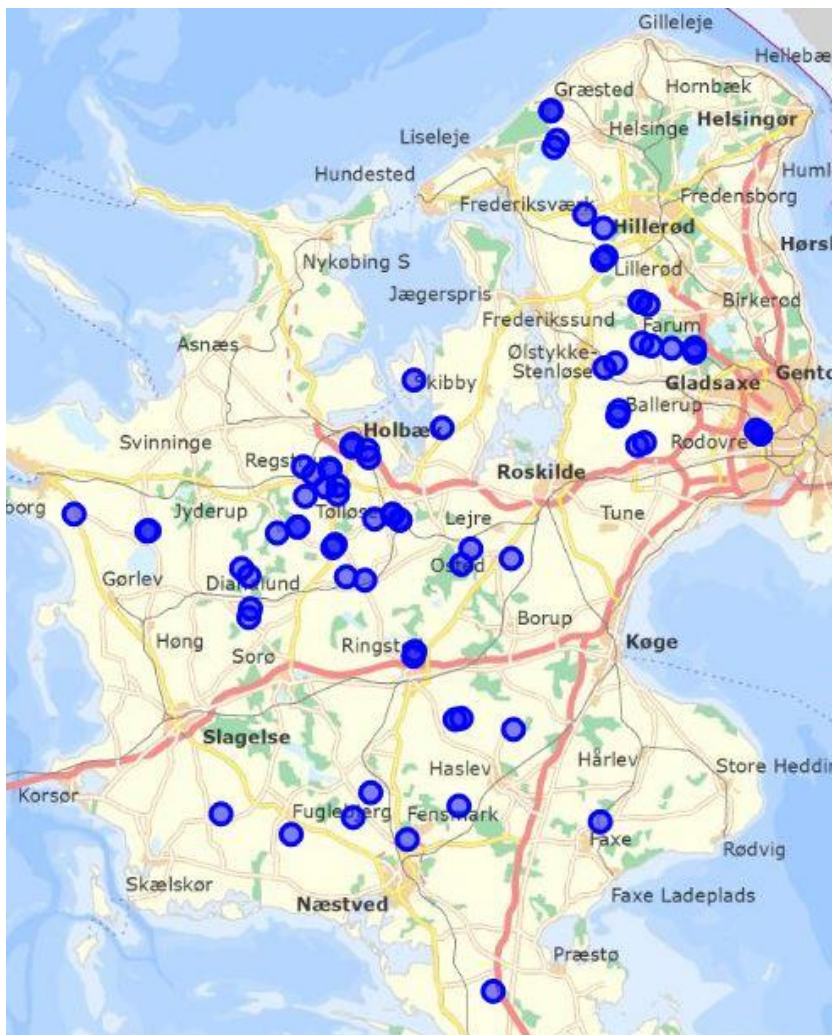
De skriftlige kilder består af jordebøger, skøder, gavebreve til bl. a. kirker og klostre, testamenter, mageskifter etc. Materialet er omfattende, men i varierende kvalitet for ofte er de originale dokumenter gået tabt, og en del findes kun i mere eller mindre fuldstændige afskrifter.

Jordebøgerne

Stenløse bliver kendt førstegang i de skriftlige kilder, da Valdemar II's Jordebog offentliggøres i Jacob Lange-

beks *Scriptores rerum Danicarum Medii Aevi*, København 1792. Nærmere betegnet er det Jordebogens side 63 der indeholder en fortegnelse over sjællandsk gods som Håkon Palnesøn

skødede til Kong Kristoffer (1252-1259). I fortegnelsen anføres *Stensløs* til en værdi af 6 mark guld (*vi marcas auri*), men Langebek henfører i noterne byen til Stenløse med ordene:

På Stednavneudvalgets hjemmeside er det muligt at søge på ca. 25.000 autoriserede stednavne, og få dem vist på et kort. Dette kort viser placeringen af 51 byer og bydele med endelsen -løse. Medtages sogne er antallet 90. Medtages endelsen -else kommer yderligere 7 byer til bl. a. Slagelse og Spragelse.

"Parochia & villa ruralis in territorio Ölstykke."

At opgøre godsværdien i guld forekom ikke almindeligt på Sjælland, men findes i det jyske. Såfremt Håkon Palnesøn er jysk, giver det også en mulig forklaring på skrivemåden *Stensløs*, og i øvrigt også *Writløs* på samme liste.

Også Roskildebispens Jordebog fra omkring 1370 er en omfattende og vigtig kilde til kendskabet til sted-

navnene. Den indeholder ikke alene oversigt over Roskildebispens gods, men også det gods kongen havde pantsat til bispen. I Roskildebispens Jordebogs sognelister er Stenløse (Stenlosæ) og Ganløse (Gallosa) nævnt under Jørlunde Herred.

Sammenfald og skrivemåde

Mellem Stenløse og Slagslunde ligger Stenlille, og når der er en "lille" er der også en "stor". "Stor og lille" i de tid-

lige stednavne skrives "magle og litle". Det indikerer, at de to stednavne *Stenløse* og *Stenlille* i Ölstykke Herred, tidligere blev skrevet *Stenløse magle* og *Stenløse litle*. Det første bekræftes i dokumenter fra middelalderen, men *Stenløse litle* synes ikke være brugt, eller (desværre) ikke fundet i forbindelse med researchen til denne artikel.

Endvidere forekommer stednavnet *Stenløse* yderligere to gange på Sjælland i kombinationen med magle og lille. På Midtsjælland i Merløse Herred findes *Stenløse magle* og *Stenløse lille*. Ved en ændring af herrederne efter Reformationen ændres skriveformen af *Stenløse magle* til *Stenmagle* og bliver en del af Alsted Herred

VII. Myærløse- herred.	Thersløse	- Tersløse	7. Meerløse Herred.
	Stenlosæ litle	- Steenlille	
	Nyløsæ	- Nibløse	
	Dndlosæ	- Dndløse	
	Sennesthvæt	- Søndersted	
	Terslosæ søndræ	- Sønder Tersløse	
	Terslosæ norræ	- Nørre Tersløse	
	Buttorp	- Butterup	
	Søstorp	- Søstrup	
	Holbegh	- Holbek	
	Myætheløsæ	- Meerløse	
	Agghethorp	- Agerup	
	Grandløsæ	- Grandløse	
	Åsmundorp	- Åsmindrup	
	Qvandløsæ	nu Qvandløse	
	Ugerløsæ	- Uggeløse	
	Thølløsæ	- Tølløse	
	Sodorp	- Soderup	
	Esgeftorp	- Esfildstrup	
	Thorftorp	- Taastrup	
Stenlosæ maglæ	- Steenmagle	8. Alsted Herred.	
Bjerby	- Bjerghby s. Mun- fehjergh		
Brummøve	- Bromme		
Hæthersburgh	- Pedersborg		

Oversigt der viser udviklingen i stednavnenes skrivemåde fra Middelalder til tiden efter Reformationen.

Udsnit fra: Danmark i Middelalderen. En geographisk-statistisk Undersøgelse af H. Knudsen (1834)

som senere indgår i Sorø amt. **Stenløse lille** ændres til **Stenlille** i Merløse Herred, som senere indgår i Holbæk amt.

Ved en gennemgang af ældre skrivemåder viser det sig, at endelsen **-løse** i nogle tilfælde er blevet ”afslidt” og med tiden har ændret sig til **-else** i eksempelvis **Slagelse**.

Mulige betydninger af **-løse**

Med offentliggørelsen af bl a Kong Valdemars II's Jordebog i 1792 var der, som nævnt, blevet en stor mængde stednavne til rådighed for forskerne. I de tidligste kommentarer og forslag til betydningen af endelsen **-løse**, hældes der til ”*mangel på noget*”. Det synes dog at være en utilstrækkelig forklaring ved f eks **Benløse**, **Sengeløse** og **Stenløse**. Hvad sidstnævnte angår, vil mange havejere i **Stenløse** næppe blåstemple, at betydningen er *mangel på*

sten. Folkeviddet kunne måske godkende en skrøne om den trætte rejssende, der kommer til en landsby, men ikke finder logi, og må drage videre fra det, han nu kalder **Sengeløse**. Navnet **Sengeløse** kendes i øvrigt fra 1100-tallet skrevet som **Siængeløse**, hvor **Siænge** er fortolket som **Søenge**.

Blandt de tidlige forslag er også peget på betydningen *at indløse*, således at området med stednavne med endelsen **-løse** er (*fri-)*købt – erhvervet til ejendom.

Systematisk forskning

Der kom i begyndelsen af 1800-tallet en erkendelse blandt forskerne af, at der skulle søges tilbage i tiden, og at både det oldnordiske sprog og dialekter skulle inddrages for at sikre en rimelig forståelse af stednavnenes udvikling og betydning.

Matrikel 1844

En matrikel er en fortegnelse over et lands faste ejendomme og Kong Valdemars Jordebog fra 1231 regnes som den første landsomfattende fortegnelse over Danmarks kongelige jordejendom med hensyn til skatteansættelse.

Den første matrikel i Danmark blev udarbejdet i 1662. Baggrunden herfor var statsomvæltningen i 1660, der førte til enevældens indførelse. Allerede i oktober 1660 indkaldtes jordebøger fra både private og offentlige jordejere for derved at skaffe et samlet overblik over den ”beskatning”, som fæstebønderne var

pålagt. Målet var, at skabe et nyt skattesystem hvilende på hver enkelt bondegårds og hovedgårds skatteevne.

De tidlige matrikler blev imidlertid ikke vedligeholdt med hensyn til forandringer i ejendomsforholdene, og efter udskiftningen i slutningen af 1700-tallet var der behov for udarbejdelse af en ny matrikel.

Matrikuleringsarbejdet begyndte i 1805, og opmålingen var afsluttet i 1822. Den nye matrikel trådte i kraft for landområdernes vedkommende 1. januar 1844. Matriklen blev oprettet med henblik på opkrævning af skat.

Fra Wikipedia

En af de første større og gennemarbejdede afhandlinger fra 1833 fik anerkendelse for netop den systematiske tilgang til navneforskningen. I dag huskes den nu mest for, at forfatteren måtte inddrage, det samiske sprog for at finde forklaringer på danske stednavne.

Generalstabens topografiske Afdeling

Kaptajn Emil Madsen (1830-1919) gjorde tjeneste ved Generalstabens topografiske Afdeling i midten af 1800-tallet. I 1863 fik han offentliggjort en afhandling om sjællandske stednavne, og modtog helt fortjent hæder for at påvise sammenhængen mellem byerne på **-løse** og landskabets form.

De findes altid:

”i det storformede terræn, ved ofte vidtudstrukte moser, enge og lavtliggende flade strøg. Især have disse navne deres rette plads i nærheden af åerne, hvor de bekvemmeste, naturlige græsgange findes”.

Som forklaring på navnet **-løse**, henviser Madsen til det angelsaksiske ord *læsu* der betyder **græsgang, fælled, vænge**. Om det sproglige udgangspunkt er det rette må stå hen, med betydningen er fremdeles den foretrukne. Eksempelvis bliver der i Danmarks Radios program Sproghjørnet refereret helt uden forbehold til denne betydning af **-løse**.

Banebrydende indsats

I forbindelse med stednavneforskningen kom en række skrifter og afhandlinger fra Johannes Steenstrup (1844-

*Kaptajn Emil Madsen
Generalstabens topografiske Afdeling*

Emil Madsen skrev sig ind i stednavneforskningens historie, da han i sin afhandling om sjællandske stednavne i *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1863 påpegede sammenhængen mellem lokalitetens placering, landskabets form og stednavnet. I parentes bemærket kan det nævnes, at da Madsen i sin militære løbebane en menneskealder senere kom tilbage til Generalstabens topografiske Afdeling fik han udgivet endnu en afhandling i *Geografisk Tidsskrift*, Bind 15 og Bind 16 (1899 - 1902), hvor han slog til lyd for – dog uden at finde gehør – at hans betragtninger om, at stednavn og landskabets form kunne gælde over alt i Europa.

Foto: Hansen, Schou & Weller
Wikimedia Commons

1935), som fik en afgørende betydning for belysning og forståelsen af de danske stednavne.

I en af afhandlingerne tager Steenstrup sit udgangspunkt i den såkaldte Falsterliste i Kong Valdemars Jordebog, det eneste afsnit i Jordebogen, der giver en fuldstændig statistisk og topografisk oversigt over en enkelt dansk egn. Her sammenholdes navnene med navne i Matrikel 1844, og han finder en karakteristisk forskel i byerne størrelse opdelt efter bynavnets endelser.

Med Matrikel 1844 som afsæt undersøges efterfølgende samtlige byer i Danmark med endelsen **-løse**. Resultatet er, at der øst for Lillebælt findes 64 byer med gennemsnitlig 1203 Tdr. Ld. og 111 Tdr. 6 Skp. Hk. De er med andre ord blandt landets største, og byerne er egentlig store nok til at være selvstændige sogne. Det bekræftes da også ved, at mere end 50 % er kirkebyer.

Steenstrup konkluderer, at det er karakteristisk for endelsen **-løse**, at den altid er en del af et bynavn, og han er overbevist om, at der aldrig er personnavne i forleddet. Han slår endvidere fast, at **-løserne** repræsenterer rigmændene indenfor de danske landsbysamfund.

Undtagelser

Der er undtagelser, og i Emil Madsens redegørelse nævnes en eng ved Gavnø **Madeløse**, en vig på Sejerø **Skagelse Huk**, et hus i Blidstrup Sogn **Kirkeløse Hus**, men det er tilfældige ligheder og uregelmæssigheder, som ikke kan

påvirke den hovedregel, at **-løse** er betegnelse for en by - blandt landets største.

Spottenavne

I denne forbindelse skal som eksempel nævnes nogle navne, hvor **-løse** betegner mangel på noget. På et ældre generalstabskort over Bornholm findes et par huse i Bodilsker med navnene Brødløse og Drikkeløse samt en gård kaldet Væggeløse. Sidstnævnte kunne hentyde til bygningernes stand den gang navnet blev givet. Disse spotte-navne er forholdsvis unge og er vel dannet med den hensigt, at de skulle ligne de gamle navne.

En boganmeldelse

Den sidste betydning af **-løse** der skal medtages kommer fra en anmeldelse af en bog af netop Steenstrup: *Indledende Studier over de ældste danske Stednavnes Bygning*, udgivet i København 1909. Anmeldelsen er skrevet af Folmer Dyrland (1826-1917) og offentliggøres i Danske Studier 1911. Dyrlands udgangspunkt for et forslag til betydningen af **-løse** er det sjællandske bynavn **Sengeløse**, der i tidligere former findes skrevet som **Siænge-** og **Syenge-**, hvor efter han sammenstiller det med **siænga-** eller **sængarköp**. I svenske middelalderlove oversættes det til: „*köp, som görs af man och hustru under äktenskapet*“, idet ægtefællerne havde fælleseje - og fælles seng. Forleddet i det svenske og det danske ord er jo det selvsamme: et naturligt udtryk for mand og kone som enhed, og efterleddets **-løse** bliver da

ensbetydende med **køb**. Altså: når i oldtiden ærbødige samtidige eller taknemlige efterlevende døbte byen med navnet Sjangarleysa, var det fordi de vidste, at deres høvding og hans hustru i fællesskab havde erhvervet landområdet, hvorpå herskabet og dets undergivne fæstede bo. Dyrlund kommer dermed til den slutning, at *"løse i vore stednavne er, ligesom køb, udtryk for det til byens anlæg erhvervede jordområde"*. På den måde knytter han på sine egne præmisser en forbindelse til de ældste forslag til betydningen af **løse**.

Stednavneudvalget

I begyndelsen af 1900-tallet var kravet til effektiviteten i samfundet stigende - også på området stednavne, for variationen i skrivemåden i det enkelte stednavn var ganske enkelt for stor. Jernbaner, postvæsen og lodsvæsen, matrikelkontor og generalstab arbejdede efter bedste evne, men efter deres helt egne kriterier for hvad der var den rigtige skrivemåde af stednavne.

En undersøgelse, der viste en forskel i skrivemåden på op mod 20 % af sted-

navnene, resulterede i nedsættelsen af Stednavneudvalget i 1910, og ovennævnte parter var alle repræsenteret. Der blev fra starten sat en række mål, bl. a. skulle gamle danske kilder fra runesten til dokumenter ind til år 1450 katalogiseres ligesom alle ældre matrikler og generalstabens optegnelser skulle gennemgås.

Stednavneudvalget var etableret, og gennem årene er en hel del publikationer udgivet. Om de danske stednavne udkom bind 26 i maj 2013; det dækker stednavnene i det gamle Roskilde Amt.

*Stednavneudvalget var genstand for en vis højtidelig ærbødighed, her illustreret med en delegation fra Skjern, som gerne ville beholde det lille "j" i bynavnet. Jensenius' tegning fra Berlingske Tidende i 1935 er lånt fra Stednavneudvalget publikaton: **Retskrivning af stednavne***

Runesten Sandby 3

Runestenen indeholder et løse-stednavn: "Spalkløse" som formentlig er landsbyen Spragelse, som ligger ca. 10 km syd for Sandby. Datering ca. år 900.

Side A:

𐌺𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : | :
 𐌺𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌺𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 :
 𐌺𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : |
 𐌺𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 : 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 :

𐌺𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺 :

𐌺𐌰𐌽𐌰𐌹𐌺 . 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 . 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 . 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 . 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 . 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 .
 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺 . 𐌹𐌴𐌽𐌰𐌹𐌺

Side A:

sylfa : rest(i : stin : þensa) : i :
 sbalklusu : eyfti : susur : faþur :
 (sin : uk : kar) þi : bru : þisi : iki : |
 þurils : brþur : sin :

Side B:

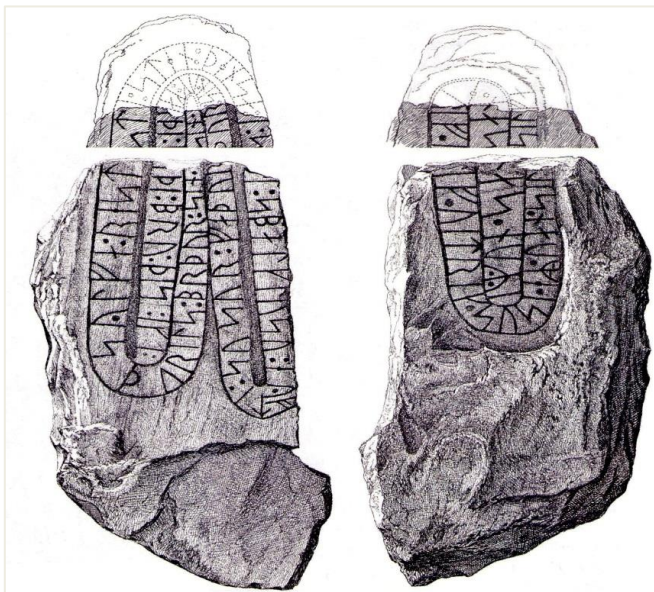
imun : san(a . er)if. uitrik . susi
 . iR . uan . sil(fa)

Side A: (Det **rodt** mærkede er den manglende tekst på runestenen).

Sølve rejste (denne sten) i Spalkløse efter Susur, (sin) fader, (og gjo)rde denne bro (efter) sin broder Troels.

Side B:

Evgit vil dette vidnesbyrd, som Sølve gjorde, være sandt.

Stenen har været indmuret i Sandby kirkes kormur og side B blev først kendt da den i 1828 blev udtaget og fragtet til København. Efter et ophold i Rundetårn blev den opstillet i Nationalmuseet. Stenens top kendes ikke og den del af indskriften er derfor et kvalificeret gæt.

Det er en såkaldt brobyggersten, for det blev anset for en god kristen handling at bygge bro - "at jævne vejen for andre".

Datering til sen vikingetid: 1025-1100.

DR 229 Sandby-3-stenen fra Sandby syd for Ringsted
 Finkornet blåsort granit Højde: 144 cm, bredde: 79 cm.
 Tegning Magnus Petersen (1827-1917)

LITTERATUR OG KILDELISTE

- Christiansen, Tage E. e Sognelisterne i Roskildebispens Jordebog
Historisk Tidsskrift, Bind 13. række, 4 (1977)
- Dyrlund, Folmer e Anmelder Johannes Steenstrup: *Indledende Studier over de ældste Danske Stednavnes Bygning*. Vidensk. Selskabs Skrifter 7de Række, Kbh. 1909, Danske Studier 1911
- Hald, Kristian Naturparken mellem Farum og Slangerup
G. E. C Gads Forlag, København 1965
- Hansens, A. e Gamle Sjællandske Stedsnavne (Afhandling)
Aarbøger for Nordisk Oldkynd. og Historie København 1879
- Knudsen, Gunnar e Bornholmske Navne Paa *-løse*
Danske Studier 1922 side 172 - 176
- Knudsen, Gunnar og M. K. Zahrtmann e Løse-Formen I Bornholmske Stednavne
Danske Studier 1925
- Madsen, Emil e Sjællandske Stednavne side 179 (*-løse* s 222),
Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1863
- Madsen, Emil e Udsigt over den geografiske Udbredelse af nogle i Danmark forekommende Stednavnsklasser, 1. del,
Geografisk Tidsskrift, Bind 15 1899 - 1900
- Madsen, Emil e Udsigt over den geografiske Udbredelse af nogle i Danmark forekommende Stednavnsklasser. Klassen Løse,
Geografisk Tidsskrift, Bind 16 1901 - 1902
- Petersen, N. M e Bemærkninger om danske og norske Stedsnavnes Oprindelse og Forklaring, Nordisk Tidsskrift Oldkyndighed 1833
- Schütte, Gudmund Danske Stednavne fra Arilds Tid,
Pios Boghandel, København 1927
- Steenstrup, Johannes e De danske stednavne, deres tolkning og hvad de oplyser om vort lands bebyggelse og folkets kultur gennem tiderne
G.E.C Gads Forlag, København 1908
- Steenstrup, Johannes Indled. Studier over de ældste danske Stednavnes Bygning.
Vidensk. Selskabs Skrifter 7de Række, København 1909
- Steenstrup, Johannes e Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie.
Historisk Tidsskrift, Bind 6. række, 5 1894 - 1895
- Steenstrup, Johannes e Nogle Undersøgelser om Guders Navne i de nordiske Stedsnavne, Historisk Tidsskrift, Bind 6. række, 6 1895 - 1897
- Varming, L. e Bemærkninger til A. Hansens Afhandling:
Gamle sjællandske Stedsnavne i Årbøgerne for 1879.
Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1881

De med "e" mærkede bøger og artikler er tilgængelige på internettet.